

УДК 94(477)

Віталій Галішевський

ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА БРАЙЧЕВСЬКОГО У СФЕРІ ОХОРОНИ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

У статті досліджено діяльність Михайла Брайчевського у сфері охорони пам'яток історії та культури України. Проаналізовано наукові та громадсько-політичні погляди ученого щодо становища пам'ятко-охоронної справи в Україні в середині 50-х – початку 90-х рр. ХХ ст., а також показано громадські заходи проведені ним у цій галузі.

Ключові слова: М. Брайчевський, історико-архітектурна реконструкція, парк-музей, історико-культурна спадщина, охорона культурної спадщини.

Період перебування при владі у СРСР Л. Брежнєва отримав в історії назву "епохи застою", що проявилось не тільки і не стільки у екстенсивному розвитку господарства і промисловості, а у жорсткому ідеологічному диктаті, нігілістичному ставленні до "неактуального", "патріархального" минулого, історичних традицій, намаганні сформувати нову культурну формацію. Особливо в останньому ракурсі "застій" почав проявлятися значно раніше за асоційовану з ним епоху правління Л. Брежнєва. Одним з проявів такої політики владних кіл у цей час було нехтування історичними традиціями містобудування, ігнорування потреби у реконструкції історичних пам'яток, особливо тих, які нагадували про самобутність української історії. Саме це і визначає актуальність досліджуваної теми.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що в публікації на основі об'єктивного і комплексного підходу, а також детального аналізу архівних матеріалів проаналізовано участь М. Брайчевського в сфері охорони історико-архітектурної спадщини України.

Об'єктом цього дослідження є суспільно-політичні процеси в Україні у 1950–1990-х рр. ХХ ст.

Предметом – громадсько-політична діяльність М. Брайчевського, скерована на захист історико-культурних пам'яток України.

Мета роботи полягає у визначенні ролі та впливу М. Брайчевського у збереження української історико-архітектурної спадщини.

Для досягнення мети було поставлено завдання дослідити діяльність М. Брайчевського у пам'ятко-охоронній сфері.

Основу джерельної бази статті складають архівні матеріали Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Деякі з них вперше залучені до наукового обігу. Спогади П. Толочка [1] та П. Селівачова [2] розкривають деякі аспекти діяльності М. Брайчевського в Українському товаристві охорони пам'яток історії та культури (далі – УТОПІК).

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано науковцями. Зокрема, у дослідженнях Ю. Кухарчука [3] та Г. Івакіна [4] зустрічаємо певні відомості про діяльність М. Брайчевського у пам'ятко-охоронній сфері, однак не можна не відзначити оглядовий характер статей, що не дало можливість авторам повною мірою висвітлити цей аспект громадсько-політичної роботи Михайла Юліановича.

Діяльність державних інституцій і громадських організацій з охорони культурної спадщини вивчали дослідники В. Горбик і Г. Денисенко [5], а також Л. Пономарьова [6]. Однак, не можна не відзначити, що у цих роботах недостатньо висвітлено участь М. Брайчевського у сфері захисту українського історико-культурного надбання. Лише В. Шевченко [7] у своєму дослідженні достатньо повно розкриває діяльність М. Брайчевського у сфері охорони пам'яток та історичного середовища.

Незважаючи на те, що окремі аспекти досліджуваної проблеми уже аналізувалися науковцями, варто зауважити, що на сьогодні задекларована проблематика ще не стала предметом окремого наукового дослідження. Власне у цьому й полягає наукова новизна публікації.

Серед активних діячів у сфері збереження історико-архітектурної спадщини був М. Брайчевський. Звісно, у першій половині 50-х рр. ХХ ст. не могло бути й мови про активну громадську позицію, однак констатувати інтерес молодого ученого до цієї проблеми, без сумніву, можемо з огляду на його неопубліковану статтю "Любити, знати, берегти пам'ятки культури!" (точна дата написання невідома, однак вірогідно датувати її першою половиною 1950-х років). Певна річ, в основному праця написана у дусі тієї епохи. Так, М. Брайчевський стверджував, що "реставратори і учені докладають багато зусиль, аби вивести з небуття і відродити коштовності, залишені нам у спадщину зійшлими поколіннями" [8, арк. 1].

Вказував на спроби реставрації Києво-Печерської лаври, Кирилівської церкви в Києві, стародавніх пам'яток Чернігова, Переяслава, Новгород-Сіверського та ін. У той же час Михайло Юліанович звернув увагу і на певні недоліки пам'ятко-охоронної справи в УРСР, де "десятки тисяч археологічних пам'яток. Понад дві тисячі стародавніх архітектурних споруд. Багато тисяч меморіальних місць, зв'язаних з революційними подіями, з діяльністю видатних людей (ці місця досі ще ніхто не реєстрував, не підраховував). Яке величезне духовне багатство! Яка невичерпна скарбниця великих традицій та історичного досвіду! Але як ми ставимося до цієї скарбниці? Чи усвідомили її неосяжну цінність?.. На превеликий жаль, відповідь на всі ці питання не може бути в повній мірі ствердною" [8, арк. 1].

Водночас М. Брайчевський вказав і на негативні тенденції, які відбулися у пам'ятко-охоронній справі у повоєнний період. Зокрема, він писав наступне: "До руйнівної сили природних стихій додається зла воля окремих осіб, готових охоче прикласти руку, аби зменшити і без того поріділу культурну спадщину українського народу. Недбале місцеве начальство, що бачить в необхідності охороняти пам'ятки культури лише зайвий клопіт для себе. Господарник-нехлюй, в чиему віданні знаходиться стародавня споруда і який десятиліттями не ремонтує її, тримаючи в занедбаному стані. Нездара-архітектор, нездатний відшукати правильне місто будівниче розв'язання і саме тому ладний поставити власний "шедевр" обов'язково за рахунок існуючих будівель. Не в міру ретивий "атеїст", який аби прикрити свою бездарність, вимагає зламати старовинну церкву, як "опіум для народу" [8, арк. 4 – 5].

На початку 1950-х років М. Брайчевський склав перелік історико-культурних пам'яток Південно-Східної Волині й Східного Поділля у вигляді списку. Відповідні пам'ятки цього плану-проспекту збереження та реконструкції пам'яток зацікавили ученого, скоріш за все, під час його перебування на цих теренах у 1952 році у складі археологічної експедиції. Найбільш цікавою з думок, що зустрічаємо у згаданому плані-проспекті, є ідея створення значних туристичних центрів на території Південно-Східної Волині з осередками в Дубно, Кременці та Острозі, а також у Переяславі-Хмельницькому. Зокрема Михайло Юліанович стверджував про необхідність "розробки генерального плану подальшого розвитку Переяслав-Хмельницького, як туристичного центру" [9, арк. 2]. Складовими елементами цього центру туризму мали стати архітектурні пам'ятки навколишніх сіл, які планувалося "перенести в Переяславський музей народної архітектури", як, наприклад, дерев'яну церкву XVIII століття села Андруші [9, арк. 3].

Схожими були плани М. Брайчевського й стосовно Острога, Кременця та Дубно. Найбільш привабливими об'єктами розвитку туризму Острога Михайло Юліанович вважав Муровану вежу – пам'ятку ранньої української готики, Нову вежу – видатний зразок архітектури "волинського ренесансу", а також "Троїцький монастир в с. Межиріч (XV – XVI ст.)" [10, арк. 1]. Кременець, на думку вченого, як потенційний туристичний центр був прикметний насамперед Кам'яною фортецею XIII – XIV ст., Миколаївським костелом XVII століття – класичною пам'яткою архітектури бароко, а також ліцеєм – значним центром Просвітництва XVIII століття. Архітектурним ансамблем Кременецького ліцею: навчальними корпусами, костелом, обсерваторією, ботанічним садом і ін." [10, арк. 2]. Серед дубнівських пам'яток особливу увагу М. Брайчевський приділив Луцьким воротам та Дубнівському замку [10, арк. 3]. Однією з найголовніших умов створення такого кшталту туристичних центрів, на якій особливо наголошував Михайло Юліанович, була обов'язкова реконструкція та збереження у належному стані їх історико-архітектурних пам'яток.

Особливо погіршилася пам'ятко-охоронній справа після виступу М. Хрущова на січевому пленумі ЦК КПРС (1961 р.), в якому витрати на реставраційні роботи були визнані марнотратством і "розбазарюванням" народних коштів. Зокрема, радянський керівник зазначив наступне: "Литовські керівники взялися за відновлення з руїн палаців і замків феодалів, більшість з яких не мають серйозної історичної цінності. А на деякі щоденні потреби трудящих республіки коштів виділяється недостатньо... І в Підмосков'ї захоплюються реставрацією непотрібних об'єктів старовини..." [11, арк. 9]. М. Брайчевський критично поставився до такої ініціативи радянського керівництва. Так, у статті "Сохранить культурное достояние народа" (1962 р.) М. Брайчевський відверто іронізував, зазначаючи: "[...] сьогодні звучить думка, що кількість давніх храмів, які мають бути збережені, повинно різко скоротитись, достатньо, мовляв, залишити для зразка десятків церков, скажімо, XVIII століття, кілька – XVII ст., ще кілька – XVI ст. і т.д. таким чином і кількість "небажаних" об'єктів зменшиться і водночас буде забезпечено можливість демонстрації трудящим кращих і найбільш виразних зразків церковної архітектури" [11, арк. 30].

Натомість Михайло Юліанович пропонував (звісно використовуючи риторичку, зрозумілу для тогочасної влади) використовувати колишні храми (церкви, костели, синагоги, мечеті і т.д.) для нерелігійних (а по суті своїй антирелігійних) обрядів з метою ідеологічного виховання мас [12, арк. 1]. Аналогічними були його пропозиції щодо використання історико-архітектурних пам'яток

"буржуазного минулого". Такі свої думки учений пояснює у "Замітці про Старе місто в Кам'янці-Подільському", у якій він писав наступне: "Ми багато говоримо і високо цінуємо національно-визвольну боротьбу українського народу проти польсько-шляхетського панування, а руський магістрат в Кам'янці, що був одним з осередків цієї боротьби, перетворюємо на зарядну майстерню, тримаємо в занехаяному стані, – замість того, щоб використати цю будівлю в інтересах ідейно-виховної роботи" [13, арк. 5].

Найголовнішим з його міркувань було твердження, виразно скероване до влади: "збереження та реставрація історико-культурних об'єктів не є "розбазарюванням державних коштів", а навпаки – "пам'ятки історії та культури можуть не тільки себе утримувати, але й давати певний зиск" [14, арк. 24].

Значна активізація діяльності М. Брайчевського пов'язана зі створенням УТОПІК, коли навесні 1965 р. газета "Літературна Україна" виступила з пропозицією про створення добровільного товариства з охорони пам'яток історії та культури. Така ініціатива виходила з середовища патріотично налаштованої інтелігенції. Одночасно Михайло Юліанович спільно з іншими такими ж як він ентузіастами, стурбованими станом пам'яток історії, порушив питання про створення Товариства охорони пам'яток історії та культури УРСР. В той час, коли радянська влада занедбала архітектурні пам'ятки, створення такого товариства, на думку М. Брайчевського, було вкрай необхідним.

У середині 1966 року створено ініціативну групу (на чолі з Г. Логвином і М. Брайчевським), яка розробила перший проект статуту майбутнього товариства та звернулася до уряду УРСР та ЦК КПУ з поданням щодо організації товариства. У серпні того ж року ЦК КПУ затвердила склад оргкомітету зі створення такого товариства. Таким чином, М. Брайчевський був одним із засновників Товариства охорони пам'яток історії та культури УРСР. Разом з Г. Логвином підготував його статут. Незважаючи на всі ці заслуги Михайло Юліанович не потрапив до президії товариства. Як згадував П. Толочко, "установчий з'їзд Товариства захисту пам'яток історії та культури України відбувся в Києві в грудні 1966 року в Клубі архітекторів. Проходив він під наглядом партійних і державних чиновників, які слідували, щоб в правління Товариства не пройшли незручні люди. Зокрема в розряд негідних потрапив і М. Ю. Брайчевський" [1, с. 92]. Саме "партійна група" з'їзду під керівництвом Р. Бабійчука і склала список 127 членів правління товариства, який і було затверджено. Прізвище М. Брайчевського у ньому не було, що й викликало зауваження частини делегатів з'їзду. Так, В. Довженок зауважував, що "з якихось помилкових недоглядів пропущена кандидатура тов. Брайчевського [...] і її необхідно внести в список для таємного голосування" [2, с. 477]. Однак, головуєчий на з'їзді Голова Ради Міністрів УРСР П. Тронько відхилив цю пропозицію, запропонувавши, натомість, обрати правління у складі, зачитаному представником партійної групи, що і було одногосно зроблено.

Незважаючи на це, Михайло Юліанович брав активну участь у підготовці документів, звернень, листів та доповідних записок, завдяки яким збережено і відреставровано низку культурних об'єктів Видубицького монастиря та Лаври. Саме М. Брайчевський став ініціатором створення товариством власних фінансів. Зокрема, на установчому з'їзді Товариства охорони пам'яток історії та культури УРСР він зазначав: "Товариство повинно мати свої кошти. Воно не може розраховувати на державні дотації і має саме утримувати себе. Тому необхідним заходом є членські внески, розмір яких для індивідуальних членів пропонується встановити в розмірі 30 коп. (для школярів, солдатів та матросів – 10 коп.)" [15, арк. 19].

Згідно зі вказівкою президії Правління Товариства охорони пам'яток історії та культури СРСР М. Брайчевський мав здійснити заходи для пропаганди культурних пам'ятників в Україні, зокрема "взяти участь у підготовці телевізійного циклу передач, виступити у пресі та радіо з проблемними питаннями охорони і використання пам'яток історії та культури в республіці" [16, арк. 3]. Однак Михайло Юліанович вважав, що такого роду популяризаторської роботи недостатньо, і що одним з основних її елементів має бути лекційно-просвітницька діяльність серед трудящих. Однак на його думку, "лекційна пропаганда пам'яток неможлива без кооперації з товариством "Знання" [15, арк. 23], яке має великий досвід у питанні розповсюдження знань" [17, арк. 53].

Цілком зрозуміло, що особа М. Брайчевського шанувалася в УТОПІК. Як згадував П. Селівачов, один з членів товариства, Михайла Юліановича часто залучали до різних інспекцій, комісій і акцій [2, с. 480]. Одна з найважливіших мала місце у 1967 році, коли "за дорученням президії правління Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури була створена комісія для обстеження стану роботи і охорони пам'ятників Лаврського заповідника. Комісію очолював заслужений діяч мистецтв скульптор І. Гончар, а до складу комісії увійшли 12 чоловік істориків, мистецтвознавців, художників, – переважно кандидатів наук (в т.ч. – М. Брайчевський)" [18, арк. 1].

Як один з членів УТОПІК, Михайло Юліанович з 1968 року активно займався проблемами реконструкції і збереження історичного обличчя Києва, зокрема старого Подолу [19, арк. 3]. Товариство спільно з інститутом "Київпроект" та Держбудом УРСР проводило значну роботу з вивчення культурно-історичної спадщини на території Києва. Зокрема, з 1971 року розпочато реконструкцію Золотих воріт. Учена Рада з охорони пам'яток Держбуду УРСР від 17 листопада 1971 р. створила авторський колектив у складі архітекторів Є. Лопушинської, М. Холостенка та археолога С. Висоцького. Цей колектив у 1972–1973 рр., за активної участі М. Брайчевського, провів ретельні археологічні та архітектурні дослідження, які разом із залученням архівно-літературних джерел надали можливість дати пропозиції щодо збереження та експонування цієї унікальної пам'ятки [6, с. 69 – 70].

У цей же період Михайло Юліанович став одним з членів наукової експедиції при Інституті археології АН УРСР для дослідження Червоного майдану в м. Києві [20, арк. 2]. Він також увійшов до складу консультативної комісії для його реконструкції [21, арк. 1]. Займаючись цією темою, М. Брайчевський написав статтю про Старий Поділ і Червоний майдан. Тут автор висловив власні пропозиції (в тому числі – перспективні) для остаточного приведення Червоного майдану до ладу і перетворення його на визначний туристично-просвітницький осередок. Зокрема, на його думку, необхідно було привести в порядок та відремонтувати пам'ятки архітектури, а також оптимально вирішити питання про їх використання. Йшлося також про реставрацію Гостинного ряду і створення на його базі торговельного центру, часткове відтворення втрачених елементів ансамблю тощо [22, арк. 7; 23, арк. 1]. М. Брайчевський одним з перших порушив питання про відтворення Успенського собору [5, с. 24]. Г. Івакін у передмові до збірника наукових праць М. Брайчевського писав: "Брайчевський був одним з натхненників і активних учасників інвентаризації пам'яток архітектури старого міста, в результаті якої було виявлено та врятовано від знищення чимало перлин старої архітектури, історичної "фонової" забудови, кожна споруда якої цікава вже тим, що відтворює певний зріз історії міста" [4, с. 20].

Не лише перлини старої архітектури Києва привертали увагу М. Брайчевського. Цікавився він також станом пам'яток і в інших регіонах України. Так, у складі експедиції УТОПІК Михайло Юліанович досліджував, а згодом став ініціатором консервації історико-культурної пам'ятки у с. Буца Ямпільського району Вінницької області [24, арк. 37–38]. Крім того, комісія у складі М. Брайчевського, М. Виноградової, К. Стецюк, Г. Щербини, створена у зв'язку з листом директора науково-дослідницького Інституту теорії, історії та перспективних проблем радянської архітектури [...] обслідувала стан історико-культурної спадщини в м. Кам'янці-Подільському, ознайомила з постановкою справи охорони пам'яток [25, арк. 1]. Побував учений і на Чернігівщині, коли у червні 1967 року за дорученням бюро громадської інспекції УТОПІК спільно Григорієм Логвином здійснив обстеження стану місцевих пам'яток. Під час відрядження вони мали змогу обстежити пам'ятки у Чернігові, Новгороді-Сіверському, Козельці та в с. Дехтярівці Новгород-Сіверського району [26, арк. 1].

Часто, перебуваючи у подібних відрядженнях та розуміючи значну історичну та культурну цінність таких українських міст, як Кам'янець-Подільський та Чернігів, М. Брайчевський поступово упевнився у доцільності створення на їх базі міст-музеїв. Зокрема, свою думку він підтверджував тим, що "в РРФСР, наприклад, містами-заповідниками стали Новгород, Суздаль, Ярославль, Кострома". Тимчасом Україна теж мала низку населених пунктів, які заслуговували цього: Нестерів (колишня Жовква), Луцьк, Кременець, Кам'янець-Подільський, Чернігів. Однак, жодного такого комплексу тоді не існувало. Як писав у 1967 році Михайло Юліанович, "в Україні поки, що таких міст-музеїв немає (є лише заповідні комплекси, як от Ольвія, Херсонес, Києво-Печерська Лавра)" [14, арк. 24].

Покращення існуючого становища у сфері охорони пам'яток історії та культури М. Брайчевський вбачав у цілеспрямованій державній політиці. На його думку, всі ці питання і проблеми, зрештою, не були такими вже страшними і складними для розв'язання. Ставити і вирішувати їх існувала потреба в республіканському масштабі: місцевим можливостям це було не під силу [14, арк. 27]. Зокрема, з проектом створення на базі Кам'янця-Подільського потужного культурно-історичного, просвітницького і туристичного (з орієнтацією на міжнародний туризм) осередку на взірць Суздаля до Ради Міністрів УРСР звернулися члени УТОПІК М. Брайчевський, К. Стецюк, Я. Щербина та інші [27, арк. 2]. На думку ініціаторів цього подання, основною перешкодою на шляху створення такого міста-музею "було недостатнє фінансування. Станом на 1967 рік Кам'янецький ДІАЗ (Державний історико-архітектурний заповідник – авт.) мав щорічно близько 400 тис. крб. (100 тис. централізовано і 300 тис. спецнадходжень). З них лише 150 тис. було підтверджено лімітами і могли бути реально використані для реставраційних і будівельно-ремонтних робіт. За підрахунками ж місцевого керівництва лише для повного використання наявних потужностей потрібно

бл. 800–1300 тис. крб. А для реалізації всієї програми було потрібно (орієнтовно) 25–30 млн крб. (саме в таку суму обійшлося створення комплексу в Суздалі) [28, арк. 3].

Проблема, однак, як вважав М. Брайчевський була в тому, що навіть виділені кошти не в повному обсязі йшли за призначенням. Так, після перебування на Чернігівщині Михайло Юліанович зауважив, що "в цьому [1967] році на реставраційно-ремонтні роботи в регіоні виділено значні кошти (190 тис. крб.), але є загроза, що вони протягом року не будуть освоєні. За 5 місяців цього року план виконаний лише на 18 %" [26, арк. 5]. Проблему корупції та нехтування закону в місцевих держустановах учений також не оминув своєю увагою. Наприклад, комісія з дослідження стану історико-культурної спадщини в м. Кам'янці-Подільському, в складі якої працював М. Брайчевський, звернула увагу громадськості на "скандальний факт викрадення і розбазарювання золотого скарбу, знайденого при ремонтних роботах в інтер'єрі Вірменської дзвіниці працівниками Кам'янецького ДІАЗу" [29, арк. 10]. Затримку ремонту ратуші у Кам'янці-Подільському вчений пояснював відвертим нехтуванням букви закону, викривши той факт, що хоча з бюджету на реставрацію було виділено 3200 крб., однак владою були найняті "халтурники" (всього за 2500 крб.), хоча за законом "замовник не має права вибирати собі виконавця робіт" [14, арк. 26]. Такого роду ремонтні роботи відзначалися не лише "відмиванням" коштів, а й протизаконністю власне процедури, на чому неодноразово наголошував М. Брайчевський, як от у звіті про стан пам'яток архітектури на Чернігівщині, поданому президії правління УТОПІК, читаємо наступне: "Проект реставрації Спаського собору м. Чернігова (автор: архітектор М. Гопкало) не обговорювався і не затверджувався обласним керівництвом. Також археологічні роботи навколо собору ведуться з порушенням існуючих правил" [26, арк. 1].

У найбільш "концентрованому" вигляді увесь скепсис М. Брайчевського щодо сучасного йому стану речей у пам'ятко-охоронній сфері зустрічаємо у його неопублікованому фейлетоні "Архітектори-громили" (1969 р.), який написано як відповідь на "видатну статтю архітекторів А. Добровольського, А. Лободи, С. Покрилевського та інженера-економіста І. Бронштейна" у журналі "Строительство и архитектура" (№ 2 за 1969 р.). У фейлетоні М. Брайчевський, використовуючи цитати з цієї статті, з сарказмом вказав на безглуздість і навіть злочинність проектів реконструкції історичної частини Києва. Відверте обурення Михайла Юліановича викликала ініціатива згаданих архітекторів демонтувати київський "Арсенал", як "одну з неприємних сторінок в історії Києва", яка "спотворює місто і наводить сум на мешканців". М. Брайчевський відверто іронізував стосовно такої позиції тогочасних "корифеїв" у сфері архітектури: "[...] і Луцький замок висадити в повітря, і Кам'янець-Подільський, і Хотинський, і Брестську фортецю безперечно" [30, арк. 3]. "Кілька пам'яток архітектури не завадить – Софія, Лавра, Андріївська церква, ще п'ять-шість споруд, не більше. Це – дорогі каміння-самоцвіти, яким потрібна оправа. Тому ми їх і оправимо за допомогою хмарочосів зі скла і бетону – так, щоб ніхто не догадався, де вони стоять. А до Золотих воріт прибудуємо модерний ресторан. Ото краса буде!" [30, арк. 5]. Зважаючи на подібні проекти тогочасних архітекторів, М. Брайчевський не дарма запитує у сучасників: "А що ж таке архітектор? Великий Будівничий, чи Громило?" [30, арк. 6].

Такий стан речей спостерігався не лише у 1960-х роках, а й пізніше. Ще в 1977 року, у виступі на засіданні київської міської організації УТОПІК М. Брайчевський зазначав: "Маємо парадоксальне становище: Київ має непогану репутацію охорони пам'яток, його навіть ставлять за приклад. Для цього є певні підстави: теоретична думка у нас справді стоїть досить високо, але теорія – одне, а практика – зовсім інше. Наші розробки втілюються в життя в Москві, в Тбілісі, в інших містах, але не в Києві" [31, арк. 2].

У зв'язку з цим М. Брайчевський відзначав і "вкрай незадовільну роботу" інспекції з охорони пам'яток при Головному архітектурно-проекційному управлінні київської міськради [31, арк. 4]. На думку М. Брайчевського, "цілком незадовільно працював Інститут "Київпроект", який зобов'язано постановою Ради міністрів УРСР у короткий термін розробити проекти реконструкції Поштової площі, вул. Жданова, але розробка цих проектів не почалася і невідомо коли вона буде завершена" [32, арк. 1].

М. Брайчевський обурювався з того, що згадані установи відмовлялися розглядати проекти, що надходили не з-під пера їх службовців: "всі їхні [...] рішення перебували в якості "недоторканих". Критикувати їх просто заборонялося. Дозволялося тільки хвалити – всупереч містобудівній і філософській правді, всупереч здоровому глузду [...] Концепція зворушливо проста: якщо ти висловлюєшся проти явно недолугого проекту Українського філіалу музею ім. В. І. Леніна, отже ти проти Леніна і лєнінізму. Якщо тобі не подобаються фонтани на площі Жовтневої революції, отже ти проти Жовтневої революції і, як наслідок, проти радянської влади" [33, арк. 18]. М. Брайчевський критикував також неплановість забудови міста, несистематичність, невідповідність нової забудови історичній традиції.

Як альтернативу таким "геніальним" проектам і ідеям М. Брайчевський пропонував власні. Упродовж другої половини 1970-х років здійснено інвентаризацію старого Подолу, на підставі якої розроблено і затверджено ПДП (проект детального планування) цього історичного району міста [34, арк. 1]. Саме тоді і з'явилася ідея заснування парку-музею у Києві. Одним з творців цього парку-музею "Старий Київ" був М. Брайчевський.

Проектом парку-музею передбачалося: а) розкриття і показ решток стародавніх споруд, що збереглися в землі; б) створення експозиції пам'яток монументальної скульптури давніх часів; в) будівництво приміщень для закритої експозиції археологічних колекцій.

Стару забудову урочищ Гончари і Кожум'яки передбачалося використати для організації туристичного центру. У будинках мали розміститися готелі, туристські бази, заїзди, гуртожитки для приїжджих, їдальні, ресторани, магазини відповідного профілю, майстерні з вироблення сувенірів [35, арк. 1].

Підтримавши цю ідею, Київська міськрада відвела значну земельну ділянку, яка охоплювала найбільш важливі й цікаві у археологічному відношенні райони стародавнього міста – фрагмент старокиївського плато від Львівської площі до Андріївської церкви, територію першого київського городища ("город Кия"), гору Замкову та урочища "Гончарі" і "Кожум'яки" з виходом на Поділ. Пізніше – у 1979 р. згідно зі спеціальною постановою № 920 Київського міськвиконкому схили Старокиївської гори до підніжжя площі Калініна (нині Михайлівська) та вулиці Велика Житомирська визнано архітектурним заповідником "Стародавній Київ", затвердженим Кабінетом міністрів УРСР. І до цього доклали чималих зусиль фахівці, об'єднані в УТОПІК (зокрема і М. Брайчевський), Інститут археології НАНУ та науково-дослідний інститут з проблем містобудування [7, с. 51]. За ініціативою УТОПІК, зокрема і М. Брайчевського Хрещатик, від площі Ленінського комсомолу до Бессарабської площі, став охоронною зоною [36, арк. 24].

Михайлу Юліановичу належить ідея створення заповідної зони у м. Києві. М. Брайчевський обґрунтовував наступні межі заповідника: "Поштова площа – вул. Ярославська – вул. Почайнинська – вул. Межигірська – схили Замкової гори (вздовж межі парку-музею "Старий Київ") – Львівська площа – Золоті ворота – вул. Свердлова – площа Жовтневої революції – Володимирський узвіз – Поштова площа" [37, арк. 1]. В основі такого планування була його робота упродовж 1970-х років, коли ученим виділено на території Києва декілька секторів найбільшого скупчення пам'яток, що негайно потребували ремонту. М. Брайчевський нарахував 180 будинків, що підлягають негайній реконструкції. Серед найбільш відомих: Флорівський монастир, ансамбль Червоного майдану і т.д. [37, арк. 14–20].

Михайло Юліанович протестував проти використання фабрикою "Юність" приміщень Флорівського монастиря. У листі до керівника відділу охорони пам'яток архітектури м. Києва Л. Горигіна, він висловлював протест проти розміщення у житлових будинках території Флорівського монастиря складу сировини швейного об'єднання "Юність": "Просимо ГоловаПУ м. Києва вирішити питання про перспективне перебазування фабрики "Юність" і протезного заводу, [...] вніши в [...] Генплан міста (до 2000 року) відповідне положення; вирішити питання про статус Флорівського монастиря і про його власника" [38, арк. 2]. Особливо важливим на думку М. Брайчевського було вирішення питання про власника, оскільки твердив, що "наявність великої кількості хазяїв створює обстановку хаосу, дезорганізує творчі зусилля" [28, арк. 5].

М. Брайчевський доклав значних зусиль для того, щоб урятувати від перепланування й перебудови історичних будівель Києво-Могилянської академії, які керівництво розміщеного у ній морського училища хотіло переобладнати на спорткомплекс (приміром, у конгрегаційній залі за цим проектом передбачалося влаштувати басейн). Статті М. Брайчевського ("Святиня слов'янської культури", "Велич Київської Академії", "Врятувати для століть", "Начальник проти компромісу"), де повідомлялося про намір знищити визначну історико-архітектурну пам'ятку, сколихнули тоді не тільки громадськість України, а й прогресивну інтелігенцію за її межами [3, с. 12].

На початку 1980-х років влада почала більш уважно ставитися до проблем пам'ятко-охоронної сфери. Основна причина таких змін прослідковується у підготовці столиці УРСР до святкування 1500-ої річниці і бажанні влади "зберегти лице" перед громадськістю.

У цей час М. Брайчевський розробляв проект реконструкції території історичного центру Києва. Територіальні рамки проекту охоплювали фрагмент Старокиївського плато на відрізок між садибою Художнього інституту і Андріївською церквою. Це територія найдавнішого київського городища, заснованого на початку VII ст., і частково район так званих "города Володимира" і "города Ярослава", закладених у кінці X – першій половині XI ст., а також ремісничі райони давнього міста у Копировому кінці, в урочищах "Гончарі" і "Кожум'яки" та на горах Дитинці і Киселівці (літописній Хоревіці) [39, арк. 2].

Своєю практичною діяльністю і значними фінансовими внесками УТОПІК сприяло відтворенню, реставрації та консервації численних пам'яток історії та культури, що проводились у зв'язку з історичними датами – 1500-річчям Києва, 1000-річним ювілеєм хрещення Русі. Коштом товариства реконструйовано Золоті ворота. Загалом же на реставрацію і дослідження пам'яток Києва, спорудження нових пам'ятників, створення музеїв товариством за час його існування виділено близько 30 млн крб. Це було приблизно третина від загальної суми коштів, витраченої товариством на збереження пам'яток за 20 років [40, арк. 4].

Попри певний прогрес у сфері збереження пам'яток, М. Брайчевський зберігав певний скепсис щодо існуючого стану речей. Навіть наприкінці 1980-х років він твердив, що в Україні надзвичайно недосконалий облік пам'яток. Порівнюючи з ситуацією у цій сфері у США, учений зазначав, що "у нас у 100 разів менше пам'яток знаходиться в державному реєстрі" [40, арк. 15].

Активна громадська діяльність та принципова позиція УТОПІК, а особливо деяких його членів викликала значне незадоволення місцевої та республіканської влади. У своїх виступах на пам'ятко-охоронних конференціях та подібних заходах М. Брайчевський вказував, що усі позиції у сфері охорони пам'яток займають випадкові люди. У кінці 1980-х років відзначався відсутність кваліфікованих реставраторів (зокрема у Києві лишилося чотири особи (всі пенсійного віку). М. Брайчевський вважав, що проекти реставрації пам'яток були недоброякісними, однак вони ледь не на "ура" проходять через містобудівельну раду Головного архітектурно-планувального управління м. Києва [41, арк. 3].

Влада втручалася і у роботу УТОПІК. Фактично від роботи в ньому з середини 1970-х до середини 1980-х років послідовно усунуто Г. Логвина, Ю. Асєєва, І. Гончара, С. Кириченка, В. Шевченко, О. Компан, О. Апанович, М. Брайчевського, Л. Міляєву, Л. Граужіс та ін., а роль таких, на думку М. Брайчевського, "заслужених діячів товариства", як К. Стецюк або В. Стрельського, було зведено до виконання функції "весільних генералів" [41, арк. 9–10].

Як наслідок, М. Брайчевський усе менше працював у пам'ятко-охоронній сфері. Усе більше його уваги зосереджувалося на діяльності Народного Руху за перебудову, а пізніше і Народного Руху України, налагодженню наукових контактів з українською діаспорою і, безпосередньо, науковій праці. Однак внесок Михайла Юліановича у збереження історико-культурного надбання України важко переоцінити: це і збереження Києво-Могилянської академії, і активна робота у складі Товариства захисту пам'яток історії та культури України, і значна творча діяльність.

Список використаних джерел

1. Толочко П. ...И прошлое не проклиная / П. Толочко. – К.: "АртЭк", 2006. – 232 с.
2. Селівачов М. Михайло Юліанович Брайчевський в Українському товаристві охорони пам'яток історії та культури: Спогади / М. Селівачов // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини: Зб. наук. пр. з мистецтвознавства, архітектурознавства і культурології. – Вип. 8. – К.: Фенікс, 2012. – С. 475–482.
3. Кухарчук Ю. Учений, громадянин, особистість / Ю. Кухарчук // Наукові записки Національного університету "Києво-Могилянська академія". – Т. 20: Історичні науки. – Ч. 1. – К., 2002. – С. 10–14.
4. Івакін Г. Слово про історика / Г. Івакін // Вибрані твори. – Нью-Йорк; К., 1999. – С. 7–27.
5. Горбик В. Діяльність державних інституцій і громадський організацій з охорони культурної спадщини: історія, теорія, практика / В. Горбик // Проблеми збереження історико-культурної спадщини Києва. – К., 2009. – С. 5–43.
6. Пономарьова Л. Нова реконструкція Золотої брами / Л. Пономарьова // Культурна спадщина Києва: дослідження та охорона історичного середовища. – К., 2003. – С. 62–70.
7. Шевченко В. М. Брайчевський на ниві охорони пам'яток та історичного середовища / В. Шевченко // Лаврський альманах. – 2002. – Спецвип. 3. – С. 46–54.
8. Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України (ІР НБУВ НАНУ), ф. 320, оп. 1, спр. 91, 7 арк.
9. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 471, 3 арк.
10. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 469, 3 арк.
11. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 177, 67 арк.
12. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 404, 7 арк.
13. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 172, 7 арк.
14. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 352, 27 арк.
15. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 494, 29 арк.
16. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 2394, 4 арк.
17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), Ф. 4760, Оп. 1, Спр. 160, 152 арк.
18. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 2621, 24 арк.
19. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 1064, 3 арк.
20. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 1062, 2 арк.
21. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 1069, 1 арк.
22. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 1058, 7 арк.
23. ЦДАВО, Ф. 4760, Оп. 1, Спр. 349, 49 арк.
24. ЦДАВО, Ф. 4760, Оп. 1, Спр. 382, 145 арк.
25. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 1174, 2 арк.
26. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 1007, 7 арк.
27. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 1175, 2 арк.
28. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 267, 7 арк.
29. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 1178, 25 арк.
30. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 449, 6 арк.
31. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 1089, 4 арк.
32. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 1306, 3 арк.
33. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 2552, 19 арк.
34. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 1082, 1 арк.
35. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 387, 3 арк.
36. ЦДАВО, Ф. 4760, Оп. 1, Спр. 430, 66 арк.
37. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 1285, 20 арк.
38. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 2609, 7 арк.
39. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 1151, 14 арк.
40. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 530, 23 арк.
41. ІР НБУВ НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 575, 10 арк.

Виталий Галишевский**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МИХАИЛА БРАЙЧЕВСКОГО В ОБЛАСТИ ЗАЩИТЫ
УКРАИНСКОГО ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ**

В статье исследовано деятельность Михаила Брайчевского в сфере защиты памятников истории и культуры Украины. Проанализировано научные и общественно-политические взгляды ученого о состоянии дел в вопросе с защитой памятников истории и культуры в Украине середине 50-х – начале 90-х гг. XX в., а также показаны общественные мероприятия проведенные им в этой сфере.

Ключевые слова: М. Брайчевский, историко-архитектурная реконструкция, парк-музей, историко-культурное наследие, защита культурного наследия.

Vitaliy Halishevskiy**MICHAEL BRAICHEVSKIY ON THE UKRAINIAN HISTORIAN-CULTURAL HERITAGE
PROTECTION'S FIELD**

In work explored activity of M. J. Braychevskiy in the sphere of historical monument's protection in Ukraine. In this statue analysed scientific and public-political scientist's views about state of affairs in question with monument's protection in Ukraine from 50-h to 90-h. of XX century, as well as are shown public actions called on by him in this sphere.

Key words: M. Braychevskiy, historian-architectural reconstruction, park-museum, historian-cultural heritage, protection of cultural heritage.